

بررسی جایگاه چشمه عمارت در باغ‌سازی ایرانی و گستره آن

جواد شکاری نیری^۱

تاریخ دریافت مقاله :

۱۳۹۸/۰۳/۰۲

تاریخ پذیرش مقاله :

۱۳۹۸/۰۴/۳۰

چکیده

چشمه عمارت یا کوشک‌های داخل دریاچه، یکی از ابداعات باغ‌سازی ایرانی، دارای عملکردها و مزیت‌های بی‌شماری بوده و جهت بهره برداری‌های گوناگون ساخته شده است. در دهه‌های گذشته، ارزش‌های بنیادی این نوع آثار، چندان به صورت جامع مورد توجه قرار نگرفته و در حد شایسته تبیین نشده است، در کنار تعبیرهای ناقص، در مواردی غیر واقعی، از نام‌گذاری‌های سلیقه‌ای متعدد نیز رنج می‌برد. ساختار و عملکردها، محل پیدایش چشمه عمارت، گستره و حدود آن، از پرسش‌های اساسی پژوهش حاضر است. شیوه پژوهش به صورت توصیفی تحلیلی است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که چشمه عمارت ساختار خلاقانه‌ای در باغ‌سازی ایرانی با تنوع در طرح‌ها و رویکردها است. که در آن کوشک یا عمارت به جای استقرار در زمین خاکی باغ، در داخل آب محصور است و یا جریان آب در داخل آن‌ها، با عملکردهای ویژه‌ای برجسته شده است. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد که چشمه عمارت‌ها علاوه بر مناطق جغرافیایی نوار شمالی ایران مانند چشمه عمارت «اثل گلی» «چشمه عمارت عباس آباد» در مناطق دیگری نیز ساخته شده‌اند. باغ‌سازی ایرانی در ادامه فرایند تکاملی خود پراکنده شده و به ایجاد باغ در درون آب دریاچه و استخرها پرداخته است که به عنوان «چشمه باغ» معروف هستند. فرضیه پژوهش، لفظ چشمه عمارت را مناسب‌ترین واژه برای تعبیر چنین مناظری در باغ‌سازی قلمداد کرده و بر نفوذ گسترش فرهنگ باغ‌سازی ایرانی، به ویژه انتشار طرح چهار باغ و چشمه عمارت و چشمه باغ در سرزمین هند، با مقیاسی گسترده در عصر تیموری و صفوی تاکید دارد. ساخت چشمه عمارت‌ها علی‌رغم سختی انجام چنین پروژه‌هایی، و هزینه بر بودن آن، بر اساس جاذبه‌های متعددی که داشته برای سازندگان از توجیه لازم برخوردار بوده است. هدف این پژوهش بررسی شکل‌گیری چشمه عمارت به عنوان یکی از عناصر و ره آورد باغ‌سازی ایرانی و ریشه‌یابی آن در تاریخ و فرهنگ باغ‌سازی ایرانی و تعبیرهای مستند مبنایی و متقن است.

کلمات کلیدی: چشمه باغ، باغ شالیمار، طرح چشمه عمارت، اثل گلی تبریز، باغ فرح آباد، چشمه عمارت عباس آباد

۱. استادیار، گروه مرمت، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (قزوین)، ایمیل: shekari@Arc.ikiu.ac.ir

مقدمه :

گر چه باغ و عمارت لازم و ملزوم یکدیگراند؛ اما هرکدام با ماهیتی مستقل دارای تنوع خاصی هستند. چشمه عمارت نیز جزوی از ساختار باغ‌سازی بوده و نمی‌توان بدان ماهیت مستقلی داده و حتی پا فراتر گذاشته تعبیری قدسی بر آن قائل شد. این نوع آثار توسط حاکمان و به طور عمدی برای کاربردهای خاصی ساخته شده‌اند که در مسیر تکاملی خود پیدایش «چشمه باغ» را در پی داشته است. باید خاطر نشان ساخت که ارزش‌های معماری، فنی، منظری و هنری آن‌ها را در عرصه باغ‌آرایی ایرانی نباید نادیده انگاشته شود. باغ ایرانی همیشه همراه بنایی موسوم به عمارت، با طرح‌های گوناگون عجین بوده است. نکته‌ای که کتاب ارشاد الزراعة از قرن دهم، با عنوان «طرح چهار باغ و عمارت» اشاره شده است (ابو نصری هروی، ۱۳۶۵، ۱۷۴). فرضیه پژوهش بر شکل‌گیری چشمه عمارت در باغ‌سازی ایرانی شمال غرب کشور و رواج آن در پایتخت‌های صفوی سایر نقاطی مثل شمال کشور تکیه دارد. فرضیه دوم تحقیق منشاء گسترش چشمه عمارت در هند را کشور ایران می‌داند. روند تحقیق حاضر بر نام‌گذاری واحدی برای چنین تاسیساتی متمرکز است. زیرا در پژوهش‌های اخیر در عرصه نام‌گذاری عمارت واقع در میان استخر یا دریاچه پراکندگی حاکم است. مانند: عمارت کلاه فرنگی، کاخ (رحیمی، صبوری، ۱۳۹۶، ۱۰۳) باغ آب، (شاهچراغی، ۱۳۸۹، ۵۲) آب باغ (انصاری و...، ۱۳۸۶، ۴۵) باغ آبی (نعیما، ۱۳۸۷، ۲۸) باغ جزیره (حیدر نتاج، ۱۳۹۱، ۴۹۳) کوشک میان آبی (صدری کیا، ۱۳۸۷، ۹۰) و غیره نمونه‌هایی مشهود هستند و در تعریف آن گفته‌اند: باغ‌هایی هستند که دارای

یک آب‌گیر بزرگ‌اند و کوشکی در میان آن ساخته شده تعریف بی‌نقصی به نظر نمی‌رسد (شاهچراغی، ۱۳۸۹، ۵۲). بر اساس متون تاریخی و آثار موجود، ساختاری در باغ‌سازی ایرانی، موسوم به «چشمه عمارت» حداقل از دوره تیموری و بعد از آن در جغرافیای فرهنگی ایران متداول بوده است. برخی به صورت جزیره‌ای محصور در آب که منظره و باغ است مانند قصر امیریه تهران در دوره قاجار ساخته شد (نعیما، ۱۳۸۷، ۲۴۲). محوطه باغ از دریاچه‌ها، جزایر و فواره‌ها و تپه‌های مصنوعی تشکیل می‌شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۶، ۸۶) برخی دیگر جزیره‌ای به شکل بنا یا عمارت و برخی هم ترکیبی از این دو است. این عمارت‌ها هم‌چنان که ذکر شد داخل آب ساخته شده یا شاهد جریان آب در داخل بنا با جلوه‌های گوناگون هستند. به رغم آمدن نام چشمه عمارت لاقلاً در منابع دوره صفوی، در مراجعه به لغت‌نامه‌ها و فرهنگ‌های معماری جای چشمه عمارت با این مفهوم را خالی می‌یابیم و فقط اطلاق نام چند مکان یا روستا در آن دیده می‌شود (دهخدا، ۱۳۶۸، ۱۲۳). چشمه عمارت را می‌توان اوج هنر منظره‌پردازی نام نهاد. آثاری چون ائل‌گلی یا شاه‌گلی، چشمه عمارت عباس‌آباد بهشهر، چشمه علی دامغان و چشمه باغ «شیطانکوه» لاهیجان و چشمه باغ «بحر ارم» بابل و ... در اصل به نوعی از رویکرد واحدی برخوردار بوده و آن هم نقش پررنگ‌تر آب در ساختار این نوع مناظر مصنوعی در دل طبیعت است. گستره چشمه عمارت در نوار شمالی کشور از تبریز تا بهشهر را در بر می‌گیرد. بر اساس اشارات متون و اسناد تاریخی ساخت عمارت داخل تالاب یا استخر در نواحی مرکزی ایران در پایتخت‌های صفویان مانند قزوین در باغ‌سازی‌های

پرسش‌های تحقیق:

- ۱- منابع و مدارک موجود، وجود قدیمی‌ترین چشمه عمارت‌ها را در کجا می‌داند؟
- ۲- چشمه عمارت‌ها به عنوان طرح خلاقانه در عرصه باغ‌سازی، تا چه اندازه و در چه دوره ای بیشتر ساخته شده است؟
- ۳- منشأ چشمه عمارت‌ها در سرزمین هند کجا بوده و چرا؟

روش تحقیق:

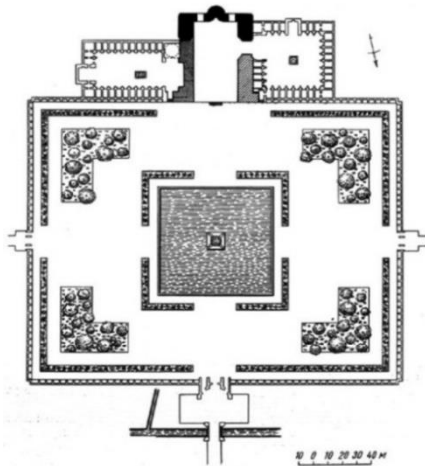
شیوه پژوهش در این مقاله بر اساس رویکرد تلفیقی و بطور مشخص تحلیلی- توصیفی بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و مطالعه تصاویر قدیمی هوایی و زمینی و اسناد و نقشه‌های موجود است. همچنین در مواردی هم از روش پیمایشی یا میدانی استفاده شده است. استفاده گسترده از شبکه جهانی وب از رویکرد دیگر این تحقیق است. از نرم افزار «اف اس کپچر»^۱ در پردازش تصاویر و طرح‌ها استفاده شده است. مقایسه گسترده و استدلال، نتایج ارزشمندی را در جهت شناخت هرچه بیشتر باغ‌های ایرانی اجزای و تاثیرات آن در عرصه باغ‌سازی و منظره‌سازی در نقاطی از جهان در بر داشته است.

پیشینه تحقیق:

پژوهش‌ها در مورد باغ‌سازی در گذشته نیز کم و بیش وجود داشته است. شاید بتوان از کنجکاوی جهانگردان در این عرصه یاد کرد. نادر میرزا (نادر میرزا، ۱۳۹۳) را می‌توان پیشگام پژوهشگران در این عرصه دانست؛ وی با دقت خاص در مورد چشمه عمارت‌های موجود در شهر تبریز مطالبی نوشته است و دکتر سرفراز از نخستین کاوشگران معاصر در مورد چشمه عمارت است (سرفراز، ۱۳۸۳) بر اساس متون تاریخی، ساختمان چشمه عمارت در

جعفرآباد و فرح‌آباد در اصفهان رواج یافته است. چشمه عمارت در جریان فرایند تطوری خود در قالب چشمه باغ ظهور پیدا می‌کند و دامنه آن به سرزمین‌های حوزه نفوذ فرهنگی ایران مانند هند و پاکستان و ... نیز کشیده می‌شود. چشمه باغ «شیطان کوه» در لاهیجان و سرینگر و جیپور در هند از نمونه‌های بارز در این زمینه هستند. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که: علاوه بر امنیت مضاعف، فراهم آوردن امکانات تفریحی مانند قایق‌سواری، ایجاد نسیم خنک در گرمای فصل تابستان، ایجاد فضای آرامش در سایه وجود آب و ایجاد زیبایی با استفاده از خاصیت انعکاس منظر داخل و پیرامون و بهره مندی از آب در تفریح، ورزش و شنا و نورپردازی شبانه، بهره‌مندی از زیبایی گل‌هایی مثل نیلوفر آبی که بر روی آب و انجام مراسم و میهمانی‌های خاص از دلایل ایجاد چشمه عمارت‌ها بوده است. موضوعاتی که در نقاشی‌های هندی از مناظر مذکور هویدا است. خاصیت انعکاسی مناظر اطراف، همراه با زیبایی شنیداری آب و ایجاد وزش نسیم خنک به محیط چشمه عمارت بخشی از تلفیق فن و طبیعت در باغ‌سازی ایرانی در این عرصه است. اطلاق نام چشمه عمارت که نخستین بار توسط استاد سرفراز (سرفراز، آزمون، ۱۳۸۳، ۴۶)، مطرح شد و این مناسب‌ترین واژه برای شناخت و تبیین چنین آثاری است. منابع تاریخی اصیل نیز دال بر این قضیه است. هنگامی که شکل و سایه عمارت در آب زیر استخر می‌افتد شاهکاری از منظره‌سازی در باغ ایجاد می‌کند (وست، ۱۳۴۳، ۴۳۱). این پژوهش تطور چشمه عمارت‌ها و چشمه باغ‌ها در ایران را بررسی کرده و روند گسترش آن تا سرزمین هند را نیز تبیین می‌کند.

کوشک داخل باغ جنت قزوین صحبت کرده است (شکاری، ۱۳۹۷، ۲). «در میان باغ استخر بزرگ چهارگوشی بود که در یکی از اضلاع آن مقابل عمارت نشیمن‌گاه مسقفی ساخته بودند. این قسمت چون شبه جزیره‌ای در استخر پیش رفته و از سه جانب مشرف بر آب بود افراد از جریان هوای خنک و فرح بخش باغ استفاده می‌کردند (دلاواله، ۱۳۸۴، ۲۵۰). در میان یاد داشت‌های «پادری ویلوت»^۳ فرانسوی که به سال ۱۶۹۶ میلادی به ایران سفر کرده؛ نکته مهمی دیده می‌شود. در مورد تبریز چنین می‌نویسد: «این شهر میعادگاه بازرگانانی است که پیوسته از هندوستان و ایران به ترکیه و از ترکیه به هندوستان و ایران سفر می‌کنند (طاهری، ۱۳۴۳، ۱۰۱).

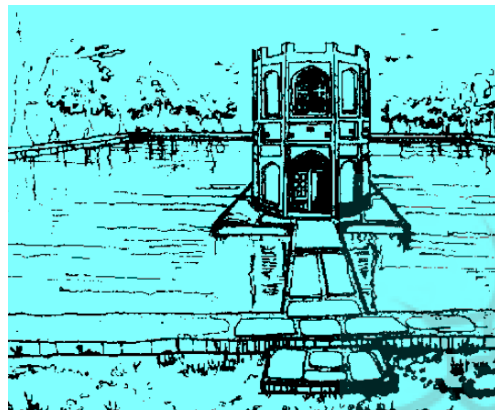

شکل ۱- استخر مسجد علیشاه (ویلبر، ۱۳۹۳، ۳۰)

سفرهایی که خود می‌تواند به عنوان عامل گسترش هنری و معماری به ویژه چشمه عمارت‌ها در هندوستان باشد. علاوه بر ساخت عمارت، برخی مواقع ذخیره‌سازی آب برای آبیاری صورت می‌گرفت و ساخت دریاچه ائل گلی تبریز برای موارد چند منظوره در نظر گرفته شده است (سلطان

شهر تبریز از عصر آق قویونلوها و احتمالاً قبل از آن هم وجود داشته و در عصر صفوی و قاجار نیز به گسترش و حیات خود ادامه داده است. همزمان با مراکز عصر صفوی مانند تبریز و قزوین و اصفهان، جلوه‌های خود را در شهرهایی مثل بابل (بارفروش) فرح‌آباد، ساری، دامغان و بهشهر و لاهیجان نیز نمایان ساخته و حتی گستره آن فراتر از مرزهای ایران به ویژه سرزمین هند کشیده شد. چشمه عمارت‌ها موید علاقه ایرانیان به آب در دوره‌های مختلف بوده است. این هنرنمایی از ائل گلی تا بهشهر مشهود است (منصوری، ۱۳۸۴، ۶۰). جهانگردی از اهالی و نیز بر وجود این نوع عمارت به روشنی اشاره کرده است. وی در سال ۸۸۶ هجری برابر سومین سال سلطنت سلطان یعقوب بایندری، از وجود چنین اثری در محوطه مسجد یا ارگ علیشاه سخن به میان آورده است (شکل ۱) وی می‌نویسد: «در میان حیاط مسجد، استخر بزرگی قرار داشت به شکل چهارگوش که درازا و پهنای آن هر کدام به اندازه صد قدم بود و ژرفنایش به شش پا می‌رسید و داخل استخر ایوانی ساخته بودند» (طاهری، ۱۳۴۳، ۸۳). پلی برای عبور از کنار چشمه به سکو بنا کرده‌اند. در این چشمه ذورقی برای سوار شدن و پارو زدن وجود داشت (ذکاء، ۱۳۶۸، ۱۹۲). توصیفات مشروح سفرنامه تاجر ونیزی در قرن نهم از وجود چشمه عمارت‌ها و سر منشای آن در شهر تبریز حکایت می‌کند. در استخرهای مجاور کوشک گنبدین باغ هشت بهشت (تبریز)، کشتی‌ها و قایق‌هایی دیده می‌شود که بسیار استادانه درست کرده بودند (ویلبر، ۱۳۸۷، ۱۲۷). سیاح اهل ایتالیا «پیترو دلاواله»^۲ که در زمان سلطنت شاه عباس به سال ۱۶۱۸ م مطابق با ۱۰۲۷ قمری از دارالسلطنه قزوین بازدید کرده از وجود دریاچه بزرگی در مقابل

زاده، ۱۳۹۶، ۷). یکی دیگر از معروفترین باغ‌های دارالسلطنه تبریز در دوره قاجاریان باغ خلعت پوشان است (شکل ۲) قدمت و وجود این تعداد چشمه عمارت‌ها در شهر تبریز امکان اینکه طراحی و ساخت چشمه عمارت‌های نخستین در هنر باغ سازی توسط هنرمندان این خطه را بیشتر تقویت می‌کند. ساخت کوشک داخل آب تا عصر حاضر ادامه داشت: «داخل باغ شاه در مرکز یک دریاچه مصنوعی، خشکی جزیره ماندی ساخته بودند راه ورود آن یک پل بود. بر روی این قطعه خشکی مجسمه‌ای از ناصرالدین شاه از جنس مفرغ دیده می‌شد.

شکل ۲- چشمه عمارت خلعت پوشان تبریز (کبیرصابر، صدی کیا، ۱۳۸۷، ۹۱)
ساخت یادمان در چنین مکانی پدیده جدید است (ویلبر، ۱۳۸۷، ۱۶۸). ساخت چشمه عمارت در باغ‌های بیرجند از جمله وجود کوشک یا عمارتی در میان استخر آب در باغ اکبریه و یا شاه‌نشین بیضی شکل میان استخر باغ شوکت آباد و تخت‌گاه محصور در آب به شکل هشت ضلعی جزیره مانند در وسط استخر، در باغ‌سازی ایرانی به امری رایج

مبدل گشته و موجب ایجاد فضای زیبای دلنشین را در باغ‌سازی ایرانی شده است (فاطمی گلزار، ۱۳۹۵، ۴۵-۴۷). این الگو در باغ‌های اکبریه، شوکت‌آباد و بهلگرد دیده می‌شود که فضایی مطبوع را برای تابستان فراهم می‌کند (گلزار- فاطمی، ۱۳۹۵، ۴۸). پژوهش‌ها از وجود دریاچه و جزیره در باغ نشاط نیشابور موسوم به تخت‌گاه سخن به میان می‌آورند که تاریخ احداث آن به زحمت به یک قرن پیش بر می‌گردد (اعتضادی، گلستانی، ۱۳۹۷، ۳۸). مطالعات حاکی از تداوم و گستره چنین ساخت و سازهایی در عصر قاجار است.

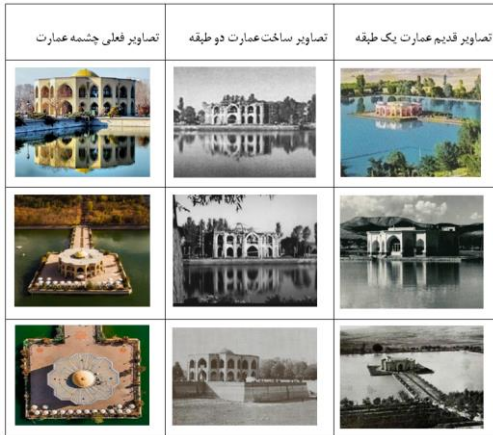
یافته‌های تحقیق:

چشمه عمارت باغ ائل گلی

یک نمونه برجسته از ساختمان چشمه عمارت در باغ ائل گلی (شاهگلی) در شهر تبریز قرار دارد. «گل» در زبان ترکی به معنی استخر و برکه است و شاهگلی به معنی استخر شاه و یا به معنی استخر بزرگ هم می‌توان تلقی نمود. شواهد تاریخی نشان می‌دهند که ساخت بنا در داخل دریاچه مصنوعی در این شهر از روزگار قبل صفوی رایج بوده است (شکل ۱). مدارک موجود از تجدید ساختمان عمارت ائل گلی برای چندمین بار پس از تخریب‌ها حکایت می‌کند (جدول شماره ۱). احداث بنای اولیه آبگیر باغ ائل گلی را به پادشاهان آق قویونلوها نسبت می‌دهند که در دوره صفویه این آبگیر توسعه و گسترش یافته است. به گفته «هابهاوس»^۴ احداث این باغ از دوره صفوی مد نظر بوده است. این باغ دارای طرحی منظم است و در وسعتی برابر ۶۵۰۰۰ متر مربع توسعه یافته است. بیشتر سطح باغ را یک

جدول شماره ۱- تصویر ساختمانی چشمه عمارت ائل گلی دو، یک و دوباره دو آشکوب ساخته شد (نگارنده)

در باغ‌سازی ایرانی همیشه محور باغ و عمارت با آب تعریف می‌شود که شامل جوی آب و عناصر وابسته به سازه‌های آبی مانند، حوض، آبشهر، آبشار، فواره، و استخر در اندازه‌های بزرگ و کوچک است. چنان‌که متون تاریخی اشاره می‌کنند؛ این مکان برای ذخیره آب جهت آبیاری و آبرسانی، و سپس کوشکی در داخل آن ساخته شد.

در باغ ایرانی از حوض یا استخر برای انعکاس زیبایی محیط استفاده می‌شد (انصاری، صالح، ۱۳۹۱، ۱۲). ابعاد این آبگیر ۲۰۰ × ۲۰۰ متر می‌باشد. در سال ۱۳۴۹ هـ. ش بنای عمارت دو طبقه با همان طرح قبلی آغاز گردید (شکل ۳). اندازه فعلی استخر در مرمت سال‌های ۱۳۶۷ به علت احداث فضای گل‌کاری در حاشیه آن قدری کوچک‌تر شده است. کف استخر روی زمین طبیعی قرار داشته و از هیچ مصالحی برای پوشاندن آن استفاده نشده است، عمق استخر از سه متر در گوشه شرقی تا نه متر در کنار دهانه متفاوت است (azsharghi, 1392).

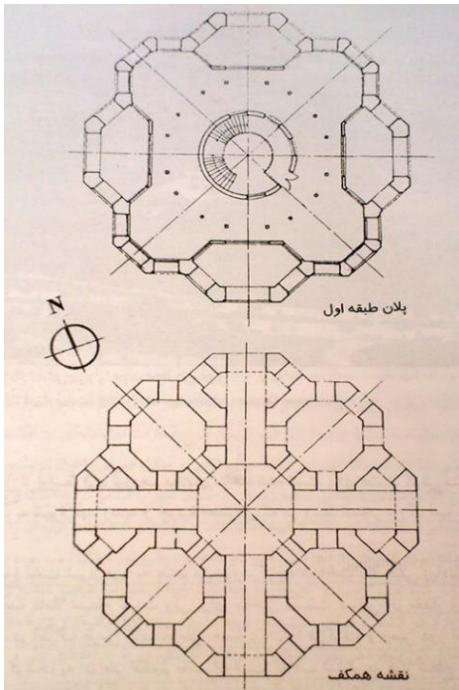
استخر بزرگ با مساحت ۴۴۵۰۰۰ متر مربع اشغال می‌کند. عمارت کلاه فرنگی باغ دارای یک پلان هشت ضلعی است (زانگری و همکاران، ۱۳۹۱، ۴۱۶). شهردار تبریز در دهه ۴۰ تبریز می‌گوید: طرح فعلی عمارت (شکل‌های ۴، ۵، ۶) را مهندس سیحون، از مهندسين معمار مشهور و معروف ایران بود به تبریز دعوت کردیم، آمد و از روی عکسی که از ساختمان سابق داشتیم نقشه ساختمانی دو طبقه را برای ما تهیه فرمود (وارسته، ۱۳۷۰) نادر میرزای قاجار متوفای ۱۳۰۵ هجری در کتابش با عنوان: صفت شاه گلی می‌نویسد: "این آبگیر در اوایل حکومت قاجار ملک یک سلسله از سادات تبریز است. داخل آن انباشته از خاک و ریگ بود. ندانیم کدام پادشاه آن آبگیر را ساخته، به سال ۱۲۰۰ از هجرت قهرمان میرزا پسر هشتم عباس میرزا نایب السلطنه که در آن هنگام حکمران آذربایجان بود، به عمارت آن جا فرمان داد. آن ملک را در مقابل سالی ۳۵ خروار غله بخريد. پس آن آبگیر از خاک و سنگ برداخت و هرچه از جدران آن شکسته و ریخته بود با سنگ و آهک مرمت کردند و به وسط آن بنیانی بزرگ برآوردند و عمارتی عالی طرح انداختند که همه دیوارها و فرش آن از رخام صافی بود" (نادر میرزا، ۱۳۹۳، ۲۷۹). بر اساس نوشته‌های نادر میرزا، علاوه بر ساخت و سازهای جدید در این دوره، مرمت هم شده است. مورخ دیگری می‌نویسد: «بنای دیگر عمارتی است مشهور به «شاه گلی» در یک فرسختی شهر تبریز، بنیان این عمارت در وسط دریاچه گذاشته، کلاه فرنگی دو طبقه بسیار آبادی است و از وسط دریاچه، خیابانی برای راه کلاه فرنگی تعبیه شده است» (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۷، ۵۵۶)

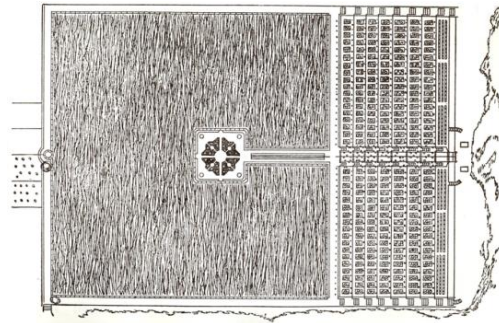
(اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۵، ۵۵۶). برج خلعت پوشان در اصل عمارتی متعلق به اوایل دوران صفویان است.

شکل ۵- تصویر قدیمی باغ (Citypedia, 214)

شکل ۶- پلان طبقات عمارت ائل گلی (نعیما، ۲۷۷، ۱۳۸۷). از این عمارت به عنوان مکانی برای اهدای خلعت و مقام از جانب ولیعهد تبریز به خدمتکاران استفاده می‌شد. این بنا سه طبقه دارد و شکل آن مانند منشوری بلند است که قاعده‌ای ۱۶ ضلعی دارد. قطر این منشور ۹٫۵ متر است (شکل ۲). سقف طبقه اول گنبدی شکل است. امروزه طبقه دوم آن پس از مرمت سقفی تیرآهنی دارد و طبقه سوم هم بدون سقف می‌باشد. این طبقه محل اجرای مراسم خلعت

شکل ۳- پلان ائل گلی تراس بندی هفت طبقه باغ چشمه عمارتی در استخر (ویلبر، ۱۳۸۷، ۲۲۹)

سابقه‌ی احداث باغ‌هایی که دارای کوشکی در میان دریاچه بودند؛ در ایران، بر اساس متون تاریخی از جمله تاریخ یزد، نوشته‌ی جعفر ابن محمد ابن حسن جعفری به دوره‌ی پیش از صفوی مربوط می‌شود (سلطان‌زاده، ۱۳۸۹، ۱۹۱). مراودات ایران و هند موجب رواج چنین باغ‌هایی در آن سرزمین شده است.

شکل ۴- تصویر فعلی باغ و چشمه عمارت (iranmirrobd, 2018).

چشمه عمارت یا کوشک خلعت پوشان تبریز

این باغ در دوره قاجار که تبریز شهر ولیعهد نشین ایران بود، اهمیت بسیار داشت. در میان این باغ استخری بزرگ قرار داشت که کوشک در وسط آن ساخته شده و برج خلعت‌پوشان نامیده می‌شد (شکل ۷). اکنون این استخر از میان رفته و تنها کوشک آن باقی مانده است (کبیر صابر، صدری کیا، ۱۳۸۷، ۸۶). اعتمادالسلطنه نیز تفرجگاه است»

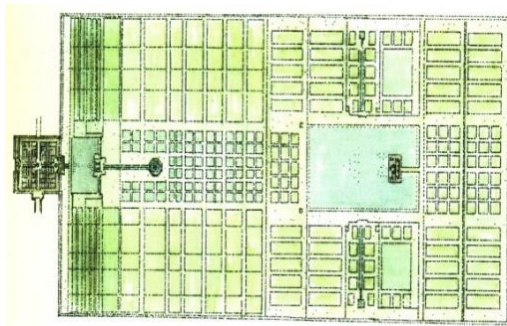
پوشی و سایر آیین‌ها بود (ایران، ۱۳۹۷). پلان این اثر به شکل منحصر ترکیبی از چهار صدف و هشت بهشت است. و قابل مقایسه با اثر مشابه در لاهور پاکستان موسوم به «حیران منار» و برخی آثار مشابه دیگر در هند است.

چشمه عمارت‌های باغ فرح‌آباد اصفهان:

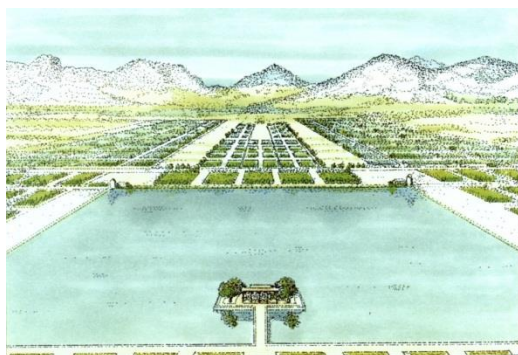
مجموعه باغ فرح‌آباد اصفهان در سال ۱۷۰۰م، توسط شاه سلطان حسین صفوی ساخته شد در این مجموعه استخرهای بزرگی وجود داشت که می‌توانستند جزایر بزرگی را در خود جای دهند (خوانساری و همکاران، ۱۰۶، ۱۳۸۳).

هیچ‌گونه آثار فیزیکی از این باغ باقی نمانده؛ اما طرح‌ها و نقشه‌های چندی از آن موجود است از جمله نقشه‌ای از باغ که گویا زمان صفوی ترسیم شده؛ که موجود است و طرح اصلی باغ را به نمایش می‌گذارد (خوانساری و همکاران، ۱۰۷، ۱۳۸۳) این نقشه در حال حاضر در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود (نعیما، ۱۳۸۷، ۷۹) «اثرن بودوین»^۵ در سال ۱۹۳۲ بقایای این باغ را نقشه‌برداری کرده که یکی اصلی‌ترین منبع اطلاعاتی هندسی باغ در کنار نقشه دوره صفوی به شمار می‌رود (شکل شماره ۷ و ۸). دریاچه مستطیل شکل آن یک عمارت دل‌پذیر را در خود جای داده بود (نعیما، ۱۳۸۷، ۸۰) توصیفی هم در رستم التواریخ می‌بینیم: «لاجرم از تنگی مکان یک فرسنگ از شهر دورتر، قریب به دامنه کوه صدف با صفا، شهری جدید اقماری به نام فرح‌آباد با عمارات عالیه و ابنیه رفیعه از بیوتات و حجرات و غرفه‌ها و قصرها و ایوان‌ها و کاخ‌ها و رواق‌ها و باغچه‌ها و گلزارها و جدول‌ها و حوض‌ها و

دریاچه‌ها را ساختند و در و دیوار آن را با طلای خلاصی و لاجورد بدخشانی مصور، منقش، و مزین نمودند» (آصف، ۱۳۵۷، ۷۱). شاه سلطان حسین صفوی در سال ۱۱۲۳ ه.ق. فرمان داد که ساخت باغ فرح‌آباد با سرپرستی میرزا ابراهیم یوزباشی آغاز شود و از مقربان دربار نیز خواسته شد که در پیرامون باغ عمارت کنند (رفیعی، مهرآبادی، ۱۳۵۲، ۸۱). دو دریاچه فرمود ساختند؛ یکی به هشتاد جریب طول و چهل جریب عرض و یکی دیگر چهل جریب طول بیست جریب عرض و حواشی آن‌ها سنگ تراشیده همه با جای شمع و جای فواره‌های کوچک مسینه و حمام وسیع بی نظیر در آن ساختند (آصف، ۱۳۵۷، ۷۲)

شکل ۷- نقشه باغ فرح‌آباد اصفهان ترسیم اثرن بودوین (خوانساری، ۱۳۸۳، ۱۰۶).

شکل ۸- طرحی از چشمه عمارت استخر بزرگ باغ فرح‌آباد اصفهان (خوانساری، ۱۳۸۳، ۱۰۷).

وی از عمارتی موسوم به گلدسته در جانب شمالی و جنوبی صحبت کرده است (همان، ۷۴) روبروی بنای چهلستونی دریاچه‌ای به طول پانصد ذرع و به عرض سیصد ذرع در میانش نشیمنی با طول سه ذرع در سه ذرع و در میانش حوضی از سنگ یشم ساختند. جهت نظاره نمودن سلطان کشتی بسیار خوبی ساخته و در آن انداخته بودند که گاهی پادشاه با زنان خود در آن می‌نشست و آن کشتی را به گردش می‌انداختند (آصف، ۱۳۵۷، ۷۴). باغ فرح‌آباد به وسیله باغراه درخت‌کاری شده به باغ هزار جریب متصل بود. مساحت این باغ مستطیل شکل حدود یک میلیون متر مربع و مساحت دریاچه آن ۵۰۰۰۰ متر مربع و مساحت استخر جنوبی آن ۱۵۰۰۰ متر مربع بوده است (زانگری و همکاران، ۱۳۹۱، ۴۱۵) همچنین نویسنده رستم التواریخ از وجود بناهایی موسوم به «حظ‌خانه» و «لذت‌خانه» جهت خوشگذرانی‌های شاه صحبت می‌کند (آصف، ۱۳۵۷، ۷۶). پژوهش حاضر نگرش‌هایی را که طرح باغ‌سازی را بیشتر موارد، پدیده معنوی دانسته‌اند را اغراق آمیز و با تردیدهایی مواجه می‌سازد.

چشمه عمارت‌های عصر صفوی در مازندران:

الف- باغ بحرارم بابل یا باغ شاه:

شاه عباس صفوی در مازندران باغ‌های چندی مانند فرح‌آباد و عباس‌آباد و... به شیوه باغ‌سازی ایرانی بنیاد نهاد که چشمه عمارت‌ها و چشمه باغ‌های آن دارای وجه تمایز خاصی هستند. برای ایجاد چشمه عمارت‌ها حیاتی‌ترین ماده آن یعنی آب به وفور در دسترس بوده و در شهر بابل کنونی که روزگاری به سبب رونق تجاری، بارفروش نام داشت، مکان باغی

عظیم به نام بحر ارم بوده است (حیدر نتاج، ۱۳۹۱، ۴۹۳). باغ‌های کرانه جنوبی دریای خزر از نمونه‌های برجسته باغ‌سازی ایرانی است که بر خلاف باغ‌های کویری ایران تضاد چندان با محیط اطراف ندارد. باغ بحرارم بابل باغی جزیره‌ای است که با توجه به شرایط مناسب اقلیمی و فراوانی آب در منطقه احداث شده است. پهنه وسیع آبی و تعبیه کل باغ در جزیره مرکزی از نمونه‌های ویژه در باغ‌های ایرانی است. باغ بحرارم به صورت یک باغ و اقامتگاه و تفریح‌گاه سلطنتی است (حیدر نتاج، ۱۳۹۴، ۵) ویلبر محیط دریاچه باغ را ۲ میل برابر با ۳/۲ کیلومتر ذکر کرده؛ وسعت جزیره دریاچه را ۲ جریب نوشته است (ویلبر، ۱۳۴، ۱۳۸۷) شاه عباس اول در این جزیره، که آن را باغ شاه نامید، عماراتی عالیه بنیان نهاد (شکل ۹). بررسی تصاویر تاریخی موجود نشان می‌دهد که همانند چشمه باغ شیطان‌کوه لاهیجان جزیره میانی دریاچه با پل ارتباطی به ساحل وصل بوده (الهی و همکاران، ۱۳۸۵، ۲۱-۱۹) شاه عباس اول به سرکاری سیدجعفر وزیر ساروی دستور داد عمارت باغ شاه را بسازد. در حوالی سبزه میدان فعلی دریاچه‌ای از آب رودخانه بابل تشکیل شده بود، که در وسط آن جزیره‌ای بود. به دستور شاه عباس اول میان جزیره و ساحل سمت شهر [سبزه میدان] پلی بنیان نهادند (شکل ۱۰). این پل دارای ۲۹ پایه آجری، و روی آن تخته قرار داشت. جزیره نیز مشتمل بود بر دیوان

خانه عالی، حرم خانه، حمام و باغ وسیع و خانه‌های متفرقه که در آن احداث شده بود.

شکل ۹- «بحر ارم» و چشمه عمارت مرمت شده دوره ناصرالدین شاه سال ۱۲۴۵ خورشیدی (الهی و همکاران، ۱۳۸۵، ۲۱)

اطراف عمارت شاهی، استخر گرد زیبایی است و شاه درون عمارت مناظر آب بازی را تماشا می‌کند. در سال ۱۳۲۶ هـ. ش "رابینو" بحر ارم را دیده است می‌نویسد: ۲۴ چشمه پل به باغی در میان جزیره که اکنون به صورت ویرانه‌ای در آمده است منتهی می‌شود. بقایای کاخ بیلاقی شاه عباس نیز دیده می‌شود. این عمارت ۸ گوشه، سقفش فرو ریخته بود و پلکانش خراب بود (دزدکچال، ۱۳۹۳).

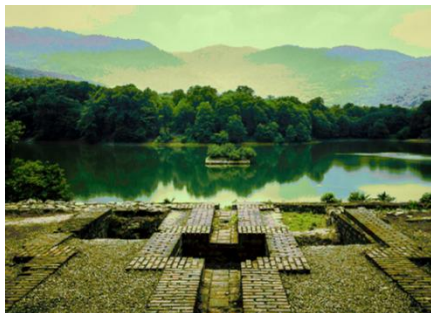
شکل ۱۰- پل اتصالی جزیره بحر ارم یا باغ شاه عباس، اردوگاه ناصرالدین شاه قاجار (الهی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۹)
ب - چشمه عمارت عباس‌آباد بهشهر:

مجموعه تاریخی باغ‌های عباس‌آباد بهشهر با وسعت تقریبی ۵۳۰ هکتار، شامل باغی وسیع با طرح پلکانی، سد، (شکل ۱۲) چشمه عمارت هشت

طاقی (موسوم به چهار طاقی) (شکل ۱۴) چهار باغ، حمام، ۲ برج دیدبانی، آسیاب آبی، گلباغ، جاده‌های سنگفرش، ساخته شد. این باغ به سال ۱۰۲۱ زمان شاه عباس اول صفوی احداث شد عباس‌آباد نمونه متعالی از باغ ایرانی می‌باشد (شکل ۱۲ و ۱۷).

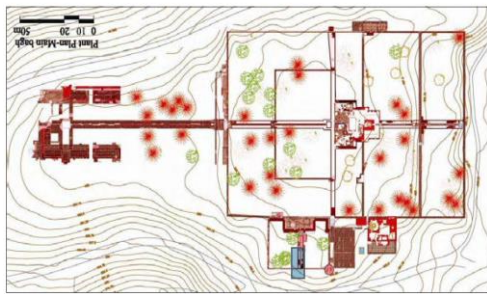
شکل ۱۱- پایه هشت طاقی چشمه عمارت (نگارنده) کاوش‌های باستان‌شناسی در سال ۱۳۵۳ خورشیدی توسط علی اکبر سرفراز در سطح عمارت میان دریاچه (چشمه عمارت) انجام شد (سرفراز، آزمون، ۱۳۴۵، ۴۳). پس از آن کاوش توسط سایر کارشناسان سازمان میراث فرهنگی ادامه یافت. کاوش‌ها در این مجموعه افق‌های جدیدی از باغ‌سازی عصر صفوی را روشن ساخت.

شکل ۱۲- محوطه باغ، دریاچه و چشمه عمارت (نگارنده) تاریخی عباس‌آباد در تاریخ ۱۳۴۶/۰۱/۲۳ هجری خورشیدی با شماره ۷۴۵ در فهرست آثار ملی ایران ثبت گردید؛ همچنین در سال ۲۰۱۱ میلادی به همراه هشت باغ دیگر به شماره ۱۳۷۲ در فهرست

طبق منابع تاریخی در زمان پادشاهان بعدی مثل شاه صفی و شاه عباس دوم استفاده شده. باغ شاه بهشهر و باغ‌های سلطنتی دیگر که تقریباً به صورت این بنا به همراه ملحقات خود همچون سد، اسکله، تنبوشه‌ها و بنای آلاچیق طبقه دوم آن در کنترل آب دریاچه، هدایت آب و ایجاد ده‌ها فواره در نقاط مختلف باغ و مجموعه عباس‌آباد که تعداد آن‌ها بنا بر گفته جهانگردان به پانصد عدد می‌رسید، نقش تعیین کننده‌ای داشته است (سرفراز، آزمون، ۱۳۸۳، ۴۳) در عباس‌آباد بهشهر به جای یک کاخ سلطنتی باشکوه، اقامتگاه شکاری ساده‌ای ساخته می‌شود که گوشه عیش شاه عباس اول است (برینیولی، ۱۳۹۴، ۴۰).

شکل ۱۵- نقشه باغ عباس‌آباد و اجزای و عناصر باستان‌شناختی و گیاهی (UNESCO, 2013, 205)

چشمه عمارت مذکور به شکل هشت طاقی در داخل دریاچه سد احداث شده و طول آن ۱۸/۵ متر، و ۱۶/۷۰ متر عرض دارد. اندازه‌ی دهانه چشمه‌های بنا ۳/۲۰ متر است (سرفراز، آزمون، ۱۳۸۳، ۴۵). مساحت سطح بنا حدود ۹۰ متر مربع وسعت دارد و در جریان کاوش‌ها سفال‌های زیادی که مربوط به پوشش بنا به دست آمد (سرفراز، آزمون، ۱۳۸۳، ۴۷).

میراث جهانی سازمان یونسکو به ثبت رسیده است (یونسکو، ۲۰۱۷، ۱۷۴). چشمه عمارت‌های مختلفی از عهد صفویه برای ما به یادگار مانده است که برخی از آن‌ها از نظر فنون علمی بسیار جالب توجه هستند. چشمه عمارت عباس‌آباد بهشهر را می‌توان چشمه عمارت واقعی دانست؛ چرا که این بنا در زیر آب قرار گرفته و در جوشش، جریان و فوران آب نقش اساسی داشته است (شکل ۱۵).

شکل ۱۳- عکس هوایی محوطه باغ عباس‌آباد بهشهر، چشمه عمارت و دریاچه سد، (برینیولی، ۱۳۹۳، ۴۲) بنا توسط شاه عباس اول ساخته شده است.

شکل ۱۴- حوض سطح چشمه عمارت عباس‌آباد بهشهر (سرفراز، آزمون، ۱۳۸۴، ۴۶)

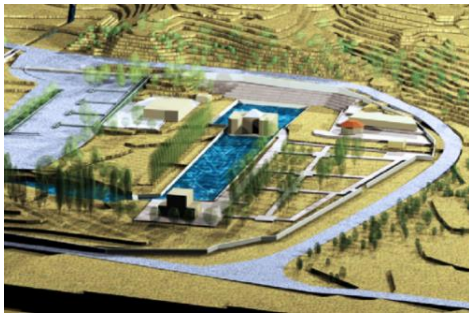

باغ‌های زیادی در بهشهر طبق مندرجات ذیل تاریخ عالم آرای عباسی، شاه صفی به سال ۱۰۵۰ در سفر خود به مازندران بهشت نشان، برای برگزاری جشن نوروز به عمارت مبارکه «باغ چشمه» که در میان عمارات خلد آیات بلده طیبه اشرف حکم بیت اشرف آفتاب تابان دارد نقل مکان کردند و به «عمارت چشمه» در آمده و همراه میهمانان مراسم جشن نوروز و مجلس بزم و شادمانی آراستند (ترکمان، مورخ، ۱۳۱۷، ۲۴۱). داستان چراغانی اطراف دریاچه عباس‌آباد در عباس‌نامه برای استفاده شاه عباس دوم از باغ جدش شاه عباس اول جهت برگزاری جشن نوروز در سال ۱۰۶۳ هجری دلالت دارد: «اعلی حضرت ظل‌اللهی به چراغان اطراف دریاچه عباس‌آباد اشرف که قطعه‌ای است از باغ جنان یا منتخبی است از روضه رضوان اشاره فرمودند؛ خدمتگزاران در اندک زمانی اطراف آن دایره کردار به اشکال متناسب چوب‌بندی نموده به اتمام رسانیدند. بعد از اتمام آن اعلی حضرت ظل‌الرحمن در تالار وسط دریاچه (شکل ۱۵) به دولت و اقبال با ملتزمان بساط اجلال جلوس فرمودند، حکم به افروختن چراغ‌ها فرمودند. عکس چراغ در آب از سیر و دور سیارگان حکایت می‌نمود. آن شب که در حقیقت روز عیش و نشاط بود بدین طریق سپری گردید» (وحید قزوینی، ۱۳۲۹، ۱۵۸) دقت در مطالب متون تاریخی کاربردهای چشمه عمارت در وسط دریاچه را برای ما به روشنی به تصویر می‌کشد. لذا نمی‌توان حوض

فواره آن را سرریز نیلوفری نامید (شکل ۱۵) پس لازم است بدون ریشه‌یابی کاربری اصلی چنین آثاری از تفاسیر غیر واقعی هم پرهیز شود (موسوی، و همکاران، ۱۳۹۱، ۴۹۰).

چشمه علی دامغان:

چشمه عمارتی در زمان فتح‌علی شاه قاجار در اطراف دامغان ساخته شد که بنام چشمه علی مشهور است. اقامتگاهی جهت شکار و تفریح شاه مورد استفاده قرار می‌گرفت (خوانساری و همکاران، ۱۳۸۳، ۱۱۸). در باغ چشمه علی دامغان، وجود یکی از این چشمه عمارت‌ها در میان آب، جلب توجه می‌کند. بنایی دو طبقه با ارتفاعی حدود هشت متر که روی سکویی نشسته است (شکل ۱۷) و ایجاد بازشوهای بزرگ، نفوذ بصری را از هر سو دو چندان کرده است (حجتی، ۱۳۹۱، ۴).

شکل ۱۶- موقعیت کلی چشمه علی دامغان (شکاری، ۱۳۹۷، ۱۵)

چشمه باغ شیطان‌کوه (استخر لاهیجان):

استخر لاهیجان اثری ارزشمند در سرزمین سرسبز گیلان و کشورمان ایران است. این دریاچه ۱۷ هکتار وسعت با عمق ۴ متر که در اصل به دستور شاه عباس صفوی ساخته شده است. جزیره داخلی آن به صورت باغی است که داخل آن کوشکی دارد (شکل ۱۸) (فلاح، ۱۳۹۷). شاه عباس پس از غلبه بر

میدان کنار اسطلخ (اسطلخ = استخر) به اتفاق خان عالم و اجله مقربان به چوگان بازی و قبق اندازی اشتغال می فرمودند (مومنی، ۱۲۷۴، ۱۷۱) مندرجات کتاب ذیل تاریخ عالم آرای عباسی از استخر لاهیجان برای برگزاری جشن نوروز توسط شاه صفی، حکایت دارد (۱۰۴۷ هـ.ق): بعد از رشت «طریق وصول به خطه لاهیجان پیمودند و چون قبل از ورود موکب مسعود جوانب اسطلخ کنار میدان لاهیجان را به موجب فرمان لازم الاذعان مهیای چراغان کرده بودند. شبی در عمارات واقعه در میان آن دریاچه بساط انبساط و میگساری گسترده گلچین سیر چراغان گردیدند و...» (ترکمان، مورخ، ۱۳۱۷، ۲۳۷). این گزارش مربوط به حوادث هجری است و بیانگر قدمت احداث استخر لاهیجان است. مکنزی^۸ کنسول انگلیس در گیلان به سال ۱۸۵۸ سفری از رشت به استرآباد نموده و در سفر به لاهیجان هم از استخر لاهیجان گزارشی دارد: از سبزه میدان گذشتیم و از راه باریکی به سوی شرق رهسپار شدیم، این راه از کنار استخر یا دریاچه کوچکی که تا پای شاه نشین امتداد داشت می گذشت. عرض آن ۲۰۰ قدم و طول آن ۷۰۰ قدم بود. از آب آن برای زراعت استفاده و گاهی تقریباً خشک است.

شکل ۱۷- شیطان کوه و باغ چشمه دریاچه (فلاح، ۱۳۹۷)

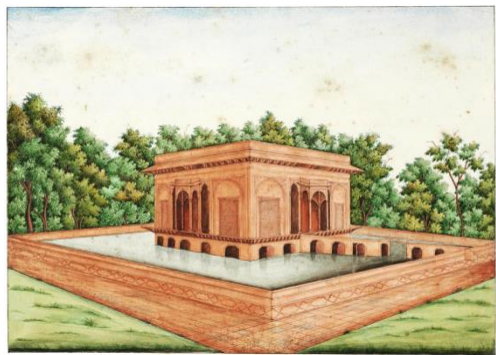
احمدخان، در سال ۱۰۰۰ ه.ق در کنار قلعه شهر اردو زد و دستور داد باغ مجاور آن به زمین چوگان و قبق اندازی تبدیل شود. از آن پس محله قلعه که نزدیک سبزه میدان است به محله «اردو بازار» مشهور شد. این قلعه مدت ها جایگاه حکمرانان صفوی بود که مرکز حکومت آن ها در لاهیجان قرار داشت (فخار تهرانی، ۱۳۴۷، ۱۳۸۱) تاریخ عالم آرای عباسی در صحبت از وقایع سال بیست و هشتم سلطنت شاه عباس اول (۱۰۲۳ ه.ق) ورود شاه عباس به لاهیجان را توصیف می کند: شاه عباس پس از رشت به خطه لاهیجان تشریف بردند. اهالی آن ملک به لوازم خدمتگزاری قیام نموده بر دور اسطلخ^۹ آنجا (تلفظ محلی استخر) که در دامنه کوه مشهور به «جهودکلایه» واقع و از بزرگی دریاچه می توان گفت و در میان حقیقی باغچه و تالاری ترتیب یافته که به کشتی و زورق به آنجا آمد شد، می شد و فی الواقع جایی نزه و مکانی مرغوب است، چهار طاق بسته چراغان کرده بودند و از وفور اخلاس خوب رویان یوسف لقاء و ساده رخان مه سیما از شهر و مواضع جمع آورده در زورق ها و کشتی ها نشسته در آن دریاچه سیار و مسرت بخش خاطر مهر آثار بودند و قرب یک هفته در لاهیجان به مسرت و شادمانی گذرانیده از آنجا متوجه مازندران بهشت نشان شدند (ترکمان، ۱۳۹۲، ۷۸۹). کتاب تاریخ گیلان هم از استخر لاهیجان و آمدن ایلچی جهانگیر از دربار هند به شهر لاهیجان خبر می دهد که خود معرف قدمت این دریاچه و تاسیسات آن است: در شهر جمادی الاول «لوی یئل»^۷ شاه عباس به اتفاق خان خانان که ایلچی بندگان نواب شاه سلیم (جهانگیر) فرمان فرمای هندوستان بود از قزوین عازم سیر و شکار ممالک دارالممرز شده به تخت لاهیجان نزول اجلال فرموده بود. هر روز در نصف روز به

شکل ۱۸- چشمه باغ قلعه حکومتی جیپور هند با طرح باغ‌سازی ایرانی (گودرزیان، ۱۳۹۳، ۳۷)

همایون پس از سیاحت در شمال غرب ایران به طرف شرق باز گشت و سر راه خود در قزوین توقف کرد (ریاض الاسلام، ۱۳۷۳، ۷۳) پادشاه شهاب‌الدین شاه جهان (۱۰۳۷ هجری) به سایر هنرهای زیبا و علوم و فنون و ادب علاقه مفرط داشته است بناها و باغ‌ها که در عهد وی در نقاط مختلف ساخته شده، مانند تاج محل و مسجد مروارید آگره، قلعه سرخ و مسجد جامع دهلی و باغ‌های شالیمار و سرینگر، هنوز هم موجب اعجاب تماشا کنندگان می‌باشد.

نقشه طرح محل تربت آنزرون لغت جهان آباد

شکل ۱۹- طرح چشمه عمارت ظفر محل قلعه شاه جهان آباد با توضیحات طراح (Bonhams 2001)

جزیره کوچکی با یک عمارت قدیمی که توسط معتمد الدوله ساخته شده بود به چشم می‌خورد (مکنزی، ۱۳۵۹، ۲۷-۲۸) اشاره مکرر منابع تاریخی بر کاربری استخر لاهیجان نشان می‌دهد که احتمالاً به دست شاه عباس بزرگ و حتی قبل از آن ساخته شده است. همراهی سفیر جهانگیر مغولی هند با شاه عباس در عزیمت به سوی استخر لاهیجان تقلید از چنین بناهایی را در هند نیز بیشتر تقویت می‌کند.

دامنه باغ‌سازی ایرانی در هند عصر گورکانی:

مراودات فرهنگی گسترده بین ایران و هند، باغ‌سازی ایرانی به ویژه طرح چهار باغ در این سرزمین همراه با چشمه عمارت‌ها و چشمه باغ‌ها رایج و گسترش پیدا کرد. چشمه باغ جیپور یک نمونه بارز است (شکل ۱۹) با توجه به ساخت باغ‌های هندی بر اساس شیوه باغ‌سازی ایرانی عصر صفوی، شباهت‌های بسیاری به ویژه از لحاظ کالبدی و عناصر خاص در منظره پردازی میان این دو نوع باغ مشاهده می‌شود؛ اما این عناصر با گذر زمان باغ‌های هندی با باغ‌های ایرانی تفاوتی هم پیدا کرده است (گودرزیان، ۱۳۹۳، ۳۹). البته بدیهی است که در نقل و انتقالات هنری ضمن شباهت، تفاوت‌هایی نیز با هم داشته باشد. نفوذ فرهنگ و هنر ایرانی در هند بسیار گسترده بود؛ طوری که زبان رایج دربار هند مدت مدیدی خط و زبان فارسی بود: «همایون از تبریز عازم اردبیل شد و در آنجا قبر شاه اسماعیل و شیخ صفی را زیارت کرد.

شکل ۲۰- جزئیات منظره‌ای از چشمه عمارت باغ شالیمار، (Bubbar, 2016, 50)

نقاشی‌های آلبوم «پولیر»^۹ حاوی طرح‌های منظر زیر حاشیه‌ها «مشقه العبد المذنب حافظ نور الله» آلبوم دارای متن خوشنویسی متعدد و بسیار زیبایی هستند و با نام نقشه معرفی شده‌اند. صفحه آرایی آن‌ها معرف سبک و سیاق مشهور لکنو است. بیش از دوازده مورد از این نوع نقاشی موجود است. تمامی کتیبه‌های خوشنویسی آلبوم مذکور همگی سرچشمه ایرانی دارند. بابر ساخت باغ‌هایی با طرح چهارباغ را در هند متداول کرد که ضمن گسترش، جنبه‌های جدیدتری نسبت به سرزمین اصلی (ایران) پیدا کرد (سروش، خضرائی، ۱۳۸۷، ۱۵) باغ شالیمار ۱۵ کیلومتری شرق شهر سرینگر شالیمار در زبان اردو به معنی «سرای عشق» است و در شمال شرق دریاچه دال واقع است. این باغ را جهانگیر در سال ۱۰۲۵/۱۶۱۶م به نشانه‌ی عشق همسرش نور جهان، بنا کرد (همان، ۲۳). سازنده این باغ و باغ چشمه شاهی در سرینگر کشمیر علیمردان خان ایرانی است (Sikander, 1986, 42). در کتاب جهانگیرنامه^{۱۲} صحبت‌های زیادی در مورد «چشمه

پادشاه نامه‌ها و شاه جهان نامه‌های زیادی در این دوره نوشته شده است. مانند پادشاه نامه عبدالحمید لاهوری، پادشاه نامه محمد وادث، پادشاه نامه محمد امین قزوینی از آن جمله هستند (ریاض، ۱۳۵۴، ۷۷-۷۸). در کتاب پادشاه نامه لاهوری اشاره مستقیمی بر وجود چشمه عمارت مشاهده می‌شود: «سال هفتم جلوس اقدس که خطه کشمیر را به مقدم فیض توام رونق تازه بخشیده بودند؛ حکم شده بود که عمارت سه در سه که در زمان حضرت جنت مکانی میان حوض ساخته شده بود. برداشته بجای آن بنگله بسازند» (لاهوری، ۲۰۹، ۱۸۶۷).

چشمه عمارت در نقاشی‌های هندی

غلامعلی خان در نیمه اول قرن نوزدهم یکی از نقاشان برجسته در دهلی بود و توسط دربار سلطنتی اکبر دوم (۳۷-۱۸۰۶) و بهادر شاه دوم به کار گرفته شد. مجموعه‌ای از ۳۱ نقاشی از غلام علی خان (۵۵-۱۸۱۷) شامل مناظری از آثار تاریخی در داخل و اطراف دهلی در بر دارد. سه عدد از نقاشی‌ها حاوی تاریخ نوامبر ۱۸۵۲ است. همه نقاشی‌ها با خط نستعلیق فارسی و انگلیسی معرفی شده‌اند و همگی در اصل معرف تداوم سبک لکنو هستند. یک نمونه از آن طرحی از ظفر محل که تازه ساخته شده است در داخل قلعه شاه جهان‌آباد را معرفی می‌کند (شکل ۲۰) که یک چشمه عمارت است و از نمونه‌های برجسته می‌باشد. شاه‌کار نقاشی هستند و حاوی اطلاعات ارزشمندی از زمان حیات این نوع باغ‌ها بوده و بسیار تحسین برانگیز هستند (Leach, 1998, 161-163). نقاشی‌ها با تکنیک آبرنگ و با پختگی تمام معرف مهارت نقاش هستند.

قطعه زمین بزرگ با وسعتی در حدود ۱۱ جریب ساخته شده است. این چشمه عمارت همانند کاخی کوچک در وسط دریاچه بزرگ است (mahendragarh.gov.in:2019).

چشمه عمارت حیران منار (برج آهو):

مجموعه حیران منار به سال ۱۶۰۶ میلادی توسط امپراتور جهانگیر در فاصله ۲۳ کیلومتری شمال غربی لاهور و ۹ کیلومتری جنوب شهر «شیخوپورا» ساخته شده است. چشمه عمارت حیران منار از یک این استخر بزرگ با عمارتی هشت گوش ضلعی موسوم به «بره دری» (عمارت ۱۲ در) متصل است.

شکل ۲۳- جال محل در شهر «نارنائول» (Google earth)

شکل ۲۴- چشمه عمارت حیران منار لاهور (Google

earth)

عمارت» وجود دارد: روز دوشنبه سی‌ام نخست تماشای سرچشمه اینچ کشمیر) کرده شد. رامداس کچهواکه» در دامن کوه و فراز، چشمه عمارت و حوض‌ها ساخته (جهانگیر، ۱۳۵۹، ۳۵۵) سلطان زین العابدین درکشمیر، در میان آبگیری که «اولیر» نام دارد عمارتی ساخته به «زین لنکا» مشهور است چشمه آن آبگیر به غایت عمیق است. هزاران کشتی سنگ آورده و در آب ریخته‌اند به زحمت بسیار یک قطعه زمینی که صد گز در صد گز از آب برآورده صغه بسته است و بر یک طرف آن صغه عمارتی به اتمام رسانیده که در بلاد بی نظیر است (جهانگیر، ۱۳۵۹، ۵۶).

چشمه عمارت‌های «حیران منار» شیخ پورا و

«جال محل» نارنائول^{۱۰}

این دو چشمه عمارت نیز از جمله میراث باغ‌ساختی زمان حکومت مغولی هند است که طرح کلی و جزییات ساختمانی هر دو تداعی کننده چشمه عمارت‌های ایرانی همانند شاهگلی (اثل کلی) و چشمه عمارت‌های صفوی شهرهای شمال کشورمان مثل عباس‌آباد و غیره است.

چشمه عمارت (جال محل):

این اثر در جنوب شهر «نارنائول» واقع در منطقه «ماهیندراگاره»^{۱۱} در ایالت هاریانا واقع شده است. بر اساس کتیبه سردر اصلی این اثر در سال ۱۵۹۱ میلادی توسط «شاه قلی خان» حاکم دوره اکبر شاه مغولی هند ساخته شد. جال محل بر روی یک

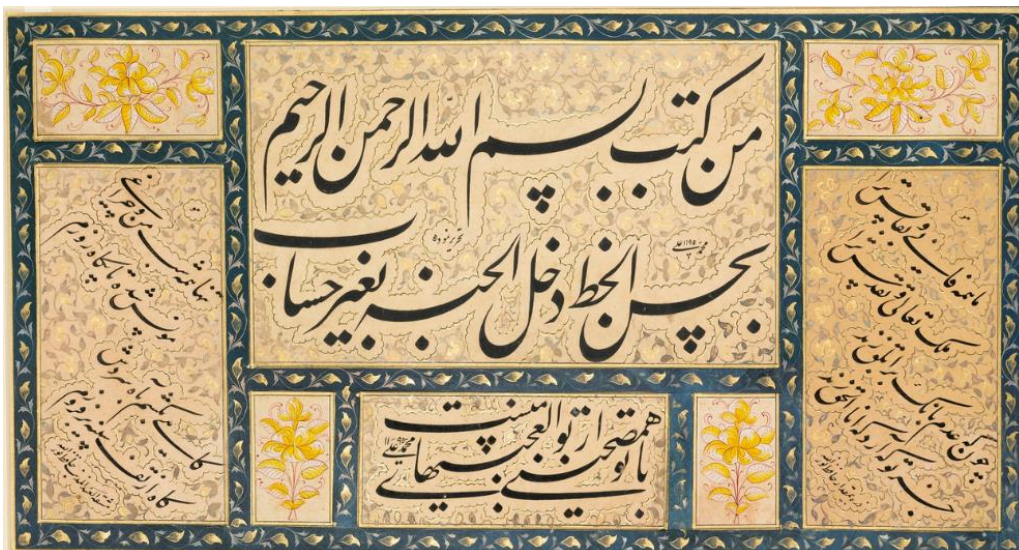

(شکل ۲۴) مجموعه باغی توسط امپراتور جهانگیر در شمال غربی لاهور ساخته شده است. برج یاد منار دارای ۳۰ متر ارتفاع و پایه ۱۰ متر قطر و ۱۸۰ پله مارپیچ جهت صعود به بالا دارد. در جدار اطراف بنا، ۲۱۴ سوراخ بعضا جهت دید وجود دارد

(Orientalarchitecture:2019). در هر طرف دریاچه، رمپ‌های کم عمقی برای امکان دسترسی آسان به آب را جهت مقاصد گوناگون فراهم می کنند.

شکل ۲۱- نقاشی از آلبوم پولیر، منظره‌ای از دریاچه دال و باغ شالیمار، سرینگر، مکتب لکنو، ۱۷۸۰م. کتیبه فارسی معرفی طرح در حاشیه پایین: «نقشه تالاب دال کشمیر مع باغات (sothebys, 2014)»

شکل ۲۲- خوشنویسی موجود در آلبوم نقاشی‌های «پولیر» حاوی نام محمد علی و حافظ نورالله (sothebys, 2014)

جدول شماره ۲- مقایسه تنوع چشمه عمارات باغ‌سازی ایرانی هند عصر گورکانی (نگارنده)

	چشمه عمارت باغ حیران منار در لاهور ارتباط، پل آجری		چشمه عمارت ائل گلی راه ارتباطی یک باغراه
	تختگاه مرمری استخر باغ شالیمار لاهور		باغ تخت شیراز تختگاه نرده دار داخل آب
	چشمه باغ نهرو در اودیاپورهند		شیطانکوه لاهیجان، چشمه باغ و پل رابط
	جال محل(قصر آب) در شهر جیپو، هند		چشمه عمارت عباس آباد بهشهر جزیره ای کاملا محصور در آب
	آلاجیق سنگی دریاچه گادسیساردر جیاسالمار		ساخت آلاجیق در داخل آب (مینیاتور ایرانی)
	سکوی نشیمن و روباز در قصر عنبر جیپور		شاه نشین باغ بهلگورد در بیرجند.

نتیجه‌گیری:

تاریخی، قدیمی‌ترین نمونه چشمه عمارت در شهر تبریز ساخته شده و در پایتخت‌های صفوی، از قزوین تا اصفهان و به ویژه در خطه شمال کشور انتشار یافته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد. مهاجرت معماران، هنرمندان، از ایران به شبه قاره هند موجب رواج چشمه عمارت در این سرزمین شده و به دلیل مزایای بسیار آن توسط حاکمان مغولی هند به صورت فراوان مورد استقبال قرار گرفته است. مهندسان ایرانی چون ملا علاءالملک

بر اساس تحقیقات حاضر کاربرد واژه چشمه عمارت مناسب‌ترین و مستدل‌ترین نام برای عمارت‌های ساخته شده در داخل آب است. به طور کلی چشمه عمارت، به صورت جزیره‌ای در داخل آب دریاچه‌های مصنوعی اعم از سد، تالاب یا آبگیر و استخر ساخته شده و گاهی هم بر بناهایی اطلاق می‌شد که نقش گردش آب در داخل آن چشمگیر بود. بر اساس نتایج پژوهش حاضر و طبق مستندات

تونی و علی مردان خان در ساخت باغ‌هایی چون شالیمار نقش اصلی داشتند. اسناد تاریخی، نقشه‌ها و طرح‌ها در کنار کتیبه‌های بناها مویذ فوق است. نتایج تحقیقات نشان می‌دهد که دلایل و مزایای احداث چشمه عمارت‌ها، به شرح زیر است. الف: کاربردهای زیبایی‌شناسی شامل، زیبایی انعکاس مناظر آبی در روز و انعکاس نورپردازی در شب، وجود گل‌های نیلوفر آبی و پرندگان زیبا در آب و امکان تماشای آهنگین امواج آب و حرکات پرندگان و ماهی و غیره، ب: استفاده از نسیم خنک آب برای استراحت در گرمای هوا، آسایش امنیت و دوری از سر و صدا و شلوغی‌ها، ج: کاربردهای ورزشی مثل شنا و قایقرانی د: کاربری‌های تفریحی و سرگرمی مانند ماهی‌گیری و امکان شکار حیوانات و پرندگان دریایی ذ: نمایش‌های سرگرم کننده برای اهالی حرم و دربار شامل حرکات نمایشی آکروباتیست‌ها و حیوانات برای سرگرمی مانند قایق سواری، تماشای مبارزه حیوانات در آب، آب بازی، اجرای موسیقی و حرکات موزون و صحنه‌های نمایش در داخل و ساحل آب برای حرم دربار پادشاهی جهت خوشگذرانی بود. ه: گاهی هم استقبال و پذیرایی از میهمانان و برگزاری برخی مراسم از آن‌ها به دلیل برخورداری از نسیم و هوای خنک و چشم انداز زیبا و سایر مزیت‌ها، در چشمه عمارت‌ها انجام می‌شد. نتایج پژوهش بیانگر تنوع تاسیسات اقامتی در داخل آب و استخر از شکل ساده مثل تخت مرمرین و یا آلاچیق موسوم به تخت‌گاه، عمارت‌های مفصلی

موسوم به چشمه عمارت را در بر می‌گیرد. چشمه عمارت‌ها در جریان روند تکاملی خود به شکل چشمه باغ احداث شده‌اند. چشمه باغ شیطان‌کوه لاهیجان و بحر ارم شهر بابل در ایران و چشمه باغ جیپور در هند از نمونه‌های بارز در این زمینه است. نکاتی که متون اصیل تاریخی مثل خاطرات جهانگیر و عالم آرای عباسی و نقاشی‌ها و طراحی‌های موجود بر آن‌ها صحنه می‌گذارند. نتایج تحقیق تفسیرهای عرفانی و توأم با تقدس، درمورد ساخت چنین بناهایی را با تردید مواجه می‌سازد چرا که فقط برای بهره‌مندی‌های مادی و تجملی، با هزینه بسیار توسط حاکمان ساخته شده‌اند. طبق مستندات این تحقیق، بر خلاف برخی نظرات، تلقی حوض مستطیل شکل مرکزی کف چشمه عمارت عباس‌آباد به عنوان قیف نیلوفری برای تخلیه سرریز آب صحیح نیست. کاربرد مناره‌های کنار این نوع بناها بیشتر جهت دیده-بانی برای مقاصد خاصی بوده است. تبیین و روشن ساختن ابعاد این نوع بناها و کشف پتانسیل‌های موجود برای طراحی پارک‌های جدید و پارک‌های مرمتی و باستان‌شناسی و توریستی بسیار با اهمیت است. ساختمان وسط دریاچه علی رغم ساختارش با هشت طاق، چهارطاقی نامیده می‌شود؛ نگارنده واژه «هشت طاقی» را برای آن پیشنهاد می‌کند.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- FSCapture
- ۲- Pietro Della Valle
- ۳- (P. Villote)
- ۴- Hobhouse
- ۵- Eugène Beaudouin

۶- اسطوخ: استخر در لهجه محلی چنین تلفظ می‌شود؛ برخی منابع اسطل آمده است.

۷- در تقویم ترکی سال نهنگ را گویند.

۸- Charles Francis Mackenzie وی اولین کنسول انگلیسی دوره قاجار در رشت است.

- ۹- Polier
- ۱۰- Narnaul
- ۱۱- Mahendragarh
- ۱۲- Tuzuk-I-Jahangiri (توزک جهانگیری)

فهرست منابع:

- آصف، محمدهاشم (رستم الحکماء) ۱۳۵۷، به اهتمام محمد مشیری، چاپ سوم، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- الهی، یوسف، شکری فومشی، محمد، شهرام قلی‌پور، ۱۳۸۵، عکس‌های تاریخی بابل ناشر: رسانش نوین، تهران.
- اعتمادالسلطنه (صنیع‌الدوله)، محمد حسن خان، ۱۳۶۷، مرآت البدان، به تصحیح عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث. جلد اول، انتشارات دانشگاه تهران.
- ابونصری هروی، قاسم ابن یوسف، ۱۳۶۵، ارشاد الزراعه، به اهتمام محمد مشیری، ناشر: جهاد دانشگاهی، تهران
- اعتضادی، لادن؛ گلستانی، سعید؛ ۱۳۹۷، بازیابی طرح و بازخوانی باغ‌های ناشناخته ایران نمونه موردی: باغ نشاط نیشابور، مطالعات معماری ایران، دوره ۱، شماره ۱۴، ص. ۲۱-۴۶.

- انصاری، مجتبی؛ صالح، الهام؛ ۱۳۹۱، بررسی تطبیقی نگارگری مکتب دوم تبریز و باغ ایرانی در دوره تیموری و صفوی، فصلنامه علمی پژوهشی نگره، شماره ۲۲، صص. ۵-۲۴.
- ترکمان، اسکندر بیگ، مورخ، محمد یوسف، ۱۳۱۷، ذیل تاریخ عالم آرای عباسی، تصحیح سهیلی خوانساری، ناشر چاپخانه اسلامیه ترکمان، اسکندر بیگ، ۱۳۹۲، تاریخ عالم آرای عباسی، به اهتمام ایرج افشار جلد دوم، چاپ پنجم، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- جهانگیر، نورالدین محمد، ۱۳۵۹، جهانگیرنامه یا توزک جهانگیری گورکانی، به کوشش: محمد هاشم، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران- ایران.
- حیدرنتاج، وحید، ۱۳۹۶، نقش عناصر منظر (آب و بستر جغرافیایی) در شکل‌گیری باغ بحرالارم بابل، باغ نظر، سال چهاردهم، شماره ۵۴، ص. ۵-۲۰.
- حیدر نتاج، دکتر وحید، ۱۳۹۱، بحرالارم باغ جزیره‌ای در بارفروش، نخستین همایش ملی هنر تبرستان (گذشته و حال).
- خوانساری، مهدی، مقتدر، محمدرضا، یآوری، مینوش، ۱۳۸۳، باغ ایرانی بازتابی از بهشت، ناشر: دبیرخانه همایش بین‌المللی باغ ایرانی، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری تهران.
- فومنی، عبدالفتاح، ۱۲۷۴، تاریخ گیلان، مترجم: برنهارد دارن، پترزبورگ، روسیه رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، ۱۳۵۲، آثار ملی اصفهان، ناشر: انجمن آثار ملی، تهران.
- ریاض، محمد، ۱۳۵۴، ادبیات فارسی در شبه قاره هند و پاکستان (۴)، هنر و مردم - ۱۵۹ و ۱۶۰، ص. ۷۶-۸۷.

- ریاض الاسلام، ۱۳۷۳، تاریخ روابط ایران و هند، ترجمه محمد باقر آرام، عباس قلی غفاری فرد، انتشارات امیر کبیر تهران.
- زانگری، لوئیجی، و همکاران ۱۳۹۱، باغ های ایرانی اسلامی، ترجمه مجید-راسخی و فرهاد فخار تهرانی، ناشر: دفتر پژوهش های فرهنگی تهران
- دلاواله، پیتر (۱۳۸۴) سفرنامه پیتر و دلاواله، ترجمه شعاع الدین شفا، چاپ دوم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- ذکاء، یحیی، ۱۳۶۸، تبریز، شهرهای ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران، صص. ۱۵۱-۲۰۲.
- سرفراز، علی اکبر، آزمون، زینب، ۱۳۸۳، چشمه عمارت عباس آباد، مجله باغ نظر، دوره ۱، شماره ۲، صص. ۴۳-۴۹.
- سروش، مهرنوش، خضرائی، سید عمالدین، ۱۳۸۷، آثار گنج علی خان و علی مردان خان در ایران و شبه قاره هند، با تکیه بر باغ شالیمار، گلستان هنر، شماره ۱۳، فرهنگستان هنر، صص. ۸-۲۳.
- سلطانزاده، حسین، سلطانزاده علیرضا، ۱۳۹۶، اهمیت آب و عناصر آبی در باغ ایرانی، منظر، شماره ۳۸، صص. ۶-۱۹.
- سلطانزاده، حسین؛ ۱۳۸۹، تبریز خشتی استوار در معماری ایران، ناشر دفتر پژوهش های فرهنگی، ایران - شاه چراغی، آزاده، ۱۳۹۱، پارادایم پردیس- های ایرانی، چاپ سوم، انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران.
- شکاری نیری، جواد، ۱۳۹۱، «تختگاه قزوین سرآغازی در انتشار گسترده هنر ایرانی در قلمرو
- گورکانیان هند» مجموعه مقالات همایش بین- المللی قزوین عصر صفوی، به کوشش باقر: علی عادلفر، انتشارات دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین. صص. ۷۰۴-۷۳۲.
- شکاری نیری، جواد، ۱۳۹۷، «چشمه عمارت» فرآیند تکاملی معماری پردیس های ایرانی (نمونه موردی ایل گلی تبریز با مقایسه) مجموعه مقالات پنجمین همایش ملی معماری و شهرسازی در گذر زمان، دانشگاه بین المللی امام خمینی، صص ۱-۲۲.
- طاهری، ابوالقاسم؛ ۱۳۴۷، جغرافیای تاریخی گیلان، مازندران، آذربایجان از نظر جهانگردان، انتشارات شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران، تهران.
- کارنگ، عبدالعلی، ۱۳۷۴، آثار باستانی آذربایجان، ج ۱، چاپ دوم، ناشر: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، صص ۱۴۳-۱۴۶.
- کبیر صابر، محمد باقر؛ صدری کیا، سمیه؛ ۱۳۸۷، باغ خلعت پوشان تبریز و کوشک میان آبی آن، گلستان هنر، شماره ۱۲ صص ۸۶-۹۲ گودرزبان، شروین، مفهوم نظرگاه در مقایسه باغ های ایران و هند، هنر تمدن شرق، دوره ۲، شماره ۳، بهار ۱۳۹۳، صص. ۳۲-۳۹.
- لاهوری، عبدالحمید ۱۸۶۷، پادشاه نامه، تصحیح مولوی کبیرالدین احمد و مولوی عبدالرحیم، جلد ۲، کلکته.
- میرفندرسکی، محمد امین، باغ در مفهوم باغ، هفت شهر، دوره ۱، شماره ۳، بهار ۱۳۸۰، صفحه ۴-۱۳.
- منصوری، سید امیر، ۱۳۸۴، درآمدی بر زیبایی شناسی باغ ایرانی، فصلنامه باغ نظر، سال دوم، شماره سوم، تهران، صص. ۵۸-۶۳.

- Bubbar, Prahlad, 2016, Indian Miniature Paintings and Masters of 19th Century Photography, Asia Week, New York, USA, LONDON.
  - Etemad al-Saltanah (Sana'id al-Dawlah), Mohammad Hassan Khan, 1367, Merat al-Boldan, corrected by j-hAbdul Hussein Navai and Mir Hashem Mohaddes. Volume I, Tehran University Press.
  - Della Valle, Pietro (2005) Viaggi di Pietro della Valle, Translated by Shojaaddin Shafa, Second Edition, Scientific and Cultural Company, Tehran.
  - Elahi, Yousef, Shokri Fomeshi Mohammad, Shahram Gholipour, 2006, Historical Photographs of Babol Publisher: Rasanish Novin, Tehran.
  - Etemadi, Ladan; Golestani, Saeed; 1397; Restoration of the design and refurbishment of unknown Iranian gardens. Case study: Neshat Garden, Neyshabur, Architectural Studies. Iran, Volume 1, Issue 14, p. 21-46.
  - Haydar Netaj, Dr. Vahid, 1391, Baharalarem Bagh-island in Barrooz, the first national conference on the art of Tabarestan (Past and Present), Ibnusari Heravi, Qasim ibn Yusuf, 1365, Ershad Al-Zirateh, Bahtamam Mohammad Moshiri, Publisher: Jihad University, Tehran.
  - Jahangir, Nooraldin Mohammad, 1359, Jahangirnama or Thuzke Jahangiri Gurkani, in an effort :Mohammad Hashem, B publication The role of landscape elements (water and geography) in the formation of the Baharlararm garden of Babol, Garden of Nazar, year 14, No. 54, pp. 20-20.
  - Fomeni, Abdolfattah, 1274, History of Guilan, Translator: Bernhard Darren, St. Petersburg, Russia.
  - Polier ,2014 A page from the Polier Album,
  - Sikander, Sattar. 1986. "The Shalamar: A Typical Muslim Garden." In Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research
  - موسوی، سید محسن؛ مرادی، امیر؛ پیشه ور، جمیلا؛ ۱۳۹۱، عنصر آب در معماری تبرستان با نگاهی به باغ تاریخی عباس‌آباد بهشهر، محل انتشار: نخستین همایش ملی هنر تبرستان (گذشته و حال)ص.۴۹۲-۴۸۵.
  - مهربانی گلزار، محمدرضا، فاطمی، مهدی. ۱۳۹۵، ساختار کوشک در باغ‌های خراسان؛ الگویی برای سکونت دائم، فصلنامه هنر و تمدن شرق، سال چهارم، شماره سیزدهم، صص.۴۲-۵۱.
  - نادر میرزا، قاجار، ۱۳۹۳، تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز، ویراستار: غلامرضا طباطبائی مجد، ناشران: آیدین، یانار.
  - نعیم، غلامرضا، ۱۳۸۷، باغ‌های ایرانی، چاپ دوم، انتشارات پیام، تهران.
  - ویلبر، دونالد نیوتن، ۱۳۹۴، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان، مترجم: عبدالله فریار، چاپ سوم، انتشارات علمی فرهنگی، تهران.
  - ویلبر، دونالد نیوتن، ۱۳۸۷، باغ‌های ایران و کوشک‌های آن، ترجمه مهین دخت صبا، چاپ پنجم، انتشارات: علمی - فرهنگی، تهران.
  - وحید قزوینی، محمد طاهر، ۱۳۲۹، عباس‌نامه (یا شرح زندگانی ۲۲ ساله شاه عباس دوم ۱۰۵۲-۱۰۷۳) تصحیح و حاشیه: ابراهیم دهگان، ناشر کتاب فروشی داودی اراک.
- منابع لاتین:**
- Asef, Mohammad hashem (Rostam al-Hakmaa), 1357, by Mohammad Moshiri, Third edition, Amir Kabir Publishing House, Tehran.
  - Ansari, Mojtaba, Saleh, Elham; 1391, A Comparative Study of the Painting of the Second School of Tabriz and the Iranian Garden in the Timurid and Safavid Period, Journal of Neda Research, No. 22, pp. 5-31.

- Publishing Hall of Imam Khomeini Iran, Tehran.
- Khansari, Mehdi, Moghtader, Mohammad Reza, Yavari, Minoosh, 2004, Iranian Garden of Tabibi Paradise, Publisher: Secretary of the House International Garden of Persian Garden, Persian Heritage Organization Reggae and Tourism, Tehran.
  - Rafiee Mehrabadi, Abolghasem, 1352, National works of Isfahan, Publisher: National Society for the Performing Arts, Tehran.
  - Rahimi, Layla; Sabouri, Saber; 1397, The Impact of Climate on Subjective Schemata of Citizens in Urban Space Perception. Case Study: Eagle Parley Tabriz, Geography and Environmental Planning, Volume 29, Issue 3 - Successive No. 71, Pages. 91-110.
  - Riyadh, Mohammad, 1354, Persian literature in the subcontinent of India and Pakistan (4), Art and people, - 159 and 160, p.76-87.
  - Riaz al-Islam, 1373, History of relations between India and India, translation of Muhammad Bagher Aram, Abasgholi Ghaffari Fard, Amir Kabir Publishing House of Tehran.
  - Sankari, Luigi, and Associates 1391, Iranian Persian Garden, Translator Majid -Raskhi and Farhad Fakhar Tehrani, Publisher: Tehran Cultural Research Center.
  - Karang, Abdolali, 1374, Ancient Art Azerbaijan, C 1, Second Edition, Publisher: The Society of Cultural and Performing Arts, Tehran, 143- 146.
  - Kabir Saber, Mohammad Bagher; Sadri Kia, Somayeh; 2008; Bagh Khalatpastan, Tabriz, and Kouskh Blue, Golestan Art, No. 12 P. 86-92.
  - Goodarzin, Shervin, The Concept of Point of View in the Comparison of Iranian and Indian Gardens, the Art of Eastern Civilization, Volume 2, Issue 3, Spring 2014, p. 32-39.
  - Lahouri, Abdul Hamid. 1867, King of the letter, Correction of Rumi Kabir Centre 2, edited by Attilo Petruccioli, 24-29. Rome.
  - <http://www.sothebys.com/-en/auctions/ecatalogue/2014/art-imperial-india-114502/lot.271.html>(Access:2019).
  - <https://www.bonhams.com/auctions/20833/lot/352> A series of 31 paintings by Ghulam 'Ali Khan, Bonhams 2001-20 (Access:2019).
  - <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2014/art-imperial-india-114502/lot.271.html>
  - Sotheby's 2014(A page from the Polier Album: a view of Shalimar Bagh, Access:2019).
  - <https://mahendragarh.gov.in/tourist-place/jal-mahal>, District Mahendragarh , Developed and hosted by National Informatics Centre,Ministry of Electronics & Information Technology, Government of India Jal Mahal,(Access:2019)
  - <http://Tabriz> Inaugurated as 2018 Islamic Tourism Capital, Published: January 14, 2018 .
  - <http://www.iranmirrorbd.com>(Access:2019ps://www.orientalarchitecture.com/sid/871/pakistan/sheikhupura/hiran-minar, (Access: 2019)
  - [http://tabrizlinks.persianguig.com/image/tabriz/093/gadim/tabriz%20gadm%20\(27\).jpg](http://tabrizlinks.persianguig.com/image/tabriz/093/gadim/tabriz%20gadm%20(27).jpg) (Access:2019).
  - https://www.gardenvisit.com/history_theory/library_online_ebooks/ml_gothein_history_garden_art_design/persian_gardens_iran_plateau(Access:2019).
  - Turkman, Alexander Beig, Movarrek, Mohammad Youssef, 1317, The following date of the world of Ar'a Abbasi, Correction of Soheil Khansari, Publisher of Islamiyah.
  - Turkman Printing, Alexander Bygh, 1392, The History of the Aryat Abbasi, by Iraj Afshar Volume II, Printed Fifth, Amir Kabir Publications, Tehran.
  - Taheri, Abolghasem; 1347, Historical Geography of Gilan, Mazandaran, Azerbaijan, Tourists, Central Council

- look at Historical center of Abbas Abad in Behshahr Place of publication: The first national conference of the art of Tabarestan (past and present) p.492-485.
- Mehraban Golzar, Mohammad Reza. Fatemi, Mehdi., 1395, Couch structure in the gardens of Khorasan, a pattern for permanent residence, the quarterly journal of arts and civilization of the east, fourth year, issue thirteen, pp. 42-51.
  - Nader Mirza, Qajar, 1393, history and geography Dar al-Saltanah Tabriz, editor : Gholamreza Tabatabaemijd, Publishers: Aydin, Yannar,
  - Nayma, Gholamreza, 2008, Iranian Gardens, Second Edition, Payam Publication, Tehran.
  - UNESCO, 2011, The Persian Garden, Islamic Republic of Iran, on the World Heritage List as a cultural landscape on the basis of criteria, ICOMOS Report for the World Heritage Committee, 35th ordinary session, PP. 174-184.
  - Wilber, Donald Newton, 1394, Islamic Architecture of Iran during the Ilkhani era, Translator: Abdollah Faryar, Third Edition , Farhan Publication Gay, Tehran -Wilber, Donald Newton, 2008, Iran Gardens and its Shrines, translation of Mahin Dokht Saba, Fifth Edition. Publications: Scientific and Cultural, Tehran.
  - Vahid Qazvini, Mohammad Taher, 1329, Abbasmeth (or description of 22 year old Shah's life). Abbas II 1052-1073) Correction and Margin: Ibrahim Dehgan, publisher of Davoudi Arak Book Store.
  - Zaka, Yahya, 1368, Tabriz, Cities of Iran, by the efforts of Mohammad Yousef Kiani, publications of the University Jihad, Tehran, pp. 151-202.
  - Y. Leach, 1998. Paintings from India, Nasser D. Khalili Collection, London, England.
  - al-Din Ahmad and Molavi Abdul Rahim, Volume 2, Calcutta.
  - Sarfaraz, Ali Akbar, Azemon, Zainab, 2004, Fountain of Abbas Abad Mansion,
  - Sarfaraz, Ali Akbar, Test, Zainab, 2004, Fountain of Abbas Abad Mansion, Journal of Sad Sad, Volume 1, Issue 2, Pages. 43-49.
  - Soroush, Mehrnoush, hazrati, Seyyed Emedaddin., 1387, Ganj Ali Khan and Ali Mardan Khan's works in Iran and the Indian subcontinent relying on the garden of Shalimar, Golestan Art, No. 13, Academy of Art, pp.
  - Sultanzadeh, Hossein, Sultanzadeh Alireza, 1396, Importance of water and water elements in Iranian garden, Manzar, No. 38, pp. 19-19.
  - Sultanzadeh, Hossein; 2010; Tabriz, Iran. Architectural clay, Publisher, Iran.
  - Shahcheraghi, Azadeh, 2012, Paradigm of Iranian Campuses, Third Edition, Jihad University Press, Tehran.
  - Shekari Niri, Javad, "The Qazvin Ensign in the Extensive Iranian Art Expression in Indian Territories", Proceedings of the International Qazvin Conference of the Safavid Age, by Baqir: Ali Adolfar, Imam Khomeini International University Press, Qazvin, 704- 732.
  - Shakari Nayeri, Javad, 1397, "Fountain of the Mansion" The Evolutionary Process of the Architecture of the Iranian Campuses (Case Study of Tabriz's Tabriz by Comparison) Proceedings of the 5th National Conference on Architecture and Urbanism over time, Imam Khomeini International University, pp. 1-22.
  - Mirfandarsaki, Mohammad Amin, Bagh Concept of Garden, Seven Cities, Volume 1, Issue 3, Spring 2001, Page 4-13.
  - Mansouri, Seyyed Amir, 2005, An Introduction to the Aesthetics of the Iranian Garden, Box 2, No. 63, Tehran, pp. 58-63.
  - Moosavi, Seyyed Mohassen; Moradi, Amir; Rojahvar, Jamila; 1391; Water element in Tarbestan architecture with a

